

6

Het oedipuscomplex bij Freud en Lacan: een noodzakelijk schimmenspel

Paul Verhaeghe

- 1 Inleiding
- 2 Freuds vader
- 3 Lacans moeder
- 4 Jouissance bij het subject
- 5 De symbolische castratie
- 6 Oedipus vandaag

Bijlage 6.1 Klein en het oedipuscomplex (Rudi Vermote)

1 Inleiding

Het oedipuscomplex is zonder twijfel een van de bekendste psychoanalytische begrippen. In dit korte hoofdstuk wordt ingegaan op de evolutie ter zake in Freuds en Lacans theorie (voor een veel ruimere versie, zie Verhaeghe, 2009b).

De Freudstudie levert een verrassende ervaring op: nergens in de verschillende boekdelen van Freuds verzameld werk vinden we een systematische uiteenzetting van het oedipuscomplex. Het verschijnt nagenoeg steeds in de marge van studies die aan andere onderwerpen zijn gewijd (zie vooral Freud, 2000 [1923e, 1924d, 1925], 1931b). De term zelf duikt voor het eerst op in 1910 (Freud, 1985 [1910h]), maar de idee op zich is ouder. De eerste referentie vinden we in een brief aan Fließ van 15 oktober 1897, waarin Freud oedipale gevoelens bij zichzelf ontdekt, beschrijft en generaliseert. In *De droomduiding* (Freud, 1987 [1900a]) maakt hij dit openbaar. Een eerste illustratie volgt met de casestudie over Dora (Freud, 1980 [1905e]). De klinische toepassing komt er ten volle in **de casestudie over de kleine Hans** (Freud, 1979 [1909b]), met een verdere uitwerking in die over **de Wolfenman** (Freud, 1981 [1918b]).

Deze klinische toepassingen verschaffen ons de **beste toegang tot** dit stuk van zijn theorie. Daaruit blijkt heel snel dat Freuds oedipuscomplex een vadercomplex is, met een centrale rol voor de zoon. Vanaf de eerste verwijzing naar de *Oedipus*-tragedie heeft hij het over de dalende *potestas patris familias* (vaderlijke autoriteit) (Freud, 1987 [1900a]). Wanneer vier decennia later *Les complexes familiaux dans la formation de l'individu van Lacan* (1984 [1938]) verschijnt, betreurt ook hij de degradatie van het vaderlijk **imago in het gezin en in de maatschappij**, voor hem dé oorzaak van psychopathologie. Zoals ik straks hoop aan te tonen, heeft Lacan daar op een bepaalde manier beschouwd gelijk in, zij het niet op de manier zoals hij het in 1938 bedoelde.

Beide auteurs ontwikkelen een oedipale theorie die neerkomt op een pleidooi voor de vader, als noodzakelijke garantie tegen een driftmatig gevaar dat te maken heeft met de moeder. Het voornaamste verschil tussen hen is dat voor Freud het gevaar uitgaat van het verlangen van het kind (in feite **de zoon**) **naar de moeder**, terwijl bij Lacan de zaken omgekeerd liggen. Voor hem gaat het **gevaar uit van de moeder** die te veel verlangt naar het kind (lees: haar zoon). Afgezien van **dit verschil is hun theorie hetzelfde**, in die zin dat zij beiden de oplossing in een almachtige vaderfiguur leggen. Dit aspect van hun theorie beschouw ik als een therapeutische bevestiging van een typisch neurotisch antwoord op een onderliggend probleem dat te maken heeft met wat Lacan in zijn laatste theorie begrijpt als *jouissance* (zie verderop).

2 Freuds vader

De eerste belangrijke klinische toepassing vinden we in de casestudie over de kleine Hans. Mooier kan het niet: een vijfjarig zoontje in volle oedipale crisis, geobserveerd door de vader onder supervisie van Freud. Deze laatste ziet zijn theorie volledig bevestigd. Hansje is verliefd op zijn mama, wil haar seksueel bezitten en **koestert daarom doodswensen tegenover de papa**-rivaal. Gezien de ongelijke machtsverhoudingen **zullen deze doodswensen vrij snel kantelen** naar doodsangst, zij het onder de specifiekere oedipale vorm van **castratieangst**. De verdringing van de incestueuze verlangens vormt vervolgens **de basis voor een fobie: angst voor bijtende paarden** als afdekking van de angst voor een bedreigende en almachtige vader. Tijdens de

behandeling moet Hansje dan tot de ontdekking komen dat hij wel bang moest zijn voor zijn papa omdat hij zijn mama zo graag zag, maar dat dit niet nodig is, want zijn papa houdt toch ook heel erg veel van hem en in de grond is het allemaal zo erg niet (Freud, 1979 [1909b], blz. 57). Een letterlijke lezing van deze casestudie toont ons een totaal ander beeld, in veel opzichten zelfs het exact omgekeerde. Zo komen de castratiedreigingen uitdrukkelijk van de moeder, niet van de vader. En het is de moeder die soms haar man de les leest, zelfs in aanwezigheid van het zoontje dat bovendien vooral zijn vader graag ziet. Toch schrijft Freud dat de fobische angst van het kind een uitdrukking geeft aan diens angst voor de vader. In dezelfde lijn zal de vader de giraffenfantasia (zie hierna) volgens het oedipale boekje interpreteren, terwijl de reacties van Hans een heel andere richting uitgaan. Er klopt iets niet, zo veel is duidelijk. Het vreemde van de zaak is dat de 'behandeling' wel een positief effect gehad heeft op het ventje. Teneinde de tegenstelling tussen kliniek en theorie te illustreren wordt nu uitvoerig ingegaan op de analyse van de giraffenfantasia en de context daarvan. Op grond daarvan wil ik duidelijk maken dat het ontegenzeggelijk therapeutische resultaat van Freuds eenmalige interventie alles te maken heeft met het feit dat deze de vaderfiguur precies *installeert* in de functie die Freud hem vanaf het begin toeschreef.

Op een nacht komt Hans de slaapkamer van zijn ouders binnen. Als uitleg hiervoor vertelt hij de volgende dag het volgende: 'Vannacht was [waren] er een grote en een verfrommelde giraffe in de kamer, en de grote schreeuwde, omdat ik de verfrommelde giraffe van hem afpakte. Toen hield hij op met schreeuwen, en toen ging ik op de verfrommelde giraffe zitten' (ibid., blz. 52). Dit is een schot voor open doel voor de vader-analyticus, hij kan de oedipale bal zo intikken. Zichzelf in de rol van vader Laius denkend, herkent hij onmiddellijk Oedipus-Hans die de verfrommelde moeder-giraffe (Iocaste) in bezit neemt, terwijl de grote vader-giraffe schreeuwend toekijkt. Het geheel, zo voegt hij eraan toe, is de reproductie van een quasidagelijkse scène: het zoontje dat 's ochtends bij zijn mama in bed komt onder zwak vaderlijk protest, wat de moeder meteen afwimpelt (ibid., blz. 54-56).

Laten we Freuds klassiek oedipale interpretatie even terzijde, dan vertellen Hans' woorden en de daarbij aansluitende dialoog ons een heel ander verhaal. De klassieke interpretatie is volgens mij minstens onvolledig, en in feite zelfs verkeerd. Beluisteren we eerst de duiding van de vader. 'Nog dezelfde dag vindt zijn vader de oplossing van de giraffenfantasia' (ibid., blz. 54). Hij *vindt* haar. Waar vindt hij haar? Zeker niet in het spreken van Hans, want de dialoog op dezelfde bladzijde sluit op geen enkel punt aan bij wat de vinder vindt. De duiding vloeit voort uit een a-prioriweten dat zichzelf bevestigd ziet: 'In de trein *leg ik hem uit* wat de giraffenfantasia betekent...' (ibid., blz. 55). Maar onder dit weten schuilt een verborgen waarheid die tijdens de gehele casestudie de kop opsteekt en toch aan Freuds aandacht ontsnapt. De vader van Hans kan zijn vaderfunctie niet waarmaken; hij wordt in de verhouding tot zijn vrouw gedefinieerd als degene die onzin verkoopt. Het is ook de vader die getrouw elke zondag zijn eigen moeder een bezoek gaat brengen in Lainz, samen met Hansje. Zonder zijn vrouw, welteverstaan. En als de vader aan Hans vraagt wat hij zou doen als hij de papa zou zijn, antwoordt het ventje zonder blikken of blozen dat hij mama zou meenemen naar Lainz. Kinderen hebben een goede neus. Volgens de klassieke regel keert verdrongen materiaal steeds terug, en vaak sneller dan verwacht. Dit is ook hier het geval. Ondanks zijn mooie uitleg geeft de vader zelf in een opwelling de waarheid prijs: 'Zondag 29 maart ga ik met Hans naar Lainz. Bij de deur neem ik afscheid van mijn vrouw en zeg schertsend: "Adieu, grote giraffe." Hans vraagt: "Waarom giraffe?" Ik: "Mama is de grote giraffe", waarop Hans zegt: "Ja, hè, en Hannah [Hans' zusje] de verfrommelde

giraffe?" (ibid., blz. 55). Dit klopt helemaal niet meer met de uitleg van de vader die hier onmiddellijk op volgt, een uitleg waarin hij Hans geduldig verklaart dat hij (de vader) de grote giraffe is (lange hals = grote penis, nietwaar?), dat de kleine verfrommelde de moeder is (de penisloze), enzovoort. En Hans bevestigt dit in een typisch hysterische medeplichtigheid met de vader – het verlangen van het hysterische subject is het ondersteunen van het verlangen van de vader (Lacan, 1973 [1964], blz. 49). Dit tégen zijn eerste reactie in.

Derhalve komt de interpretatie van de giraffenfantasie niet overeen met de manier waarop Hans zijn vader ervaart binnen de dagelijkse werkelijkheid van het gezin. Meer nog, het ventje krijgt van hem nooit antwoord op zijn meest centrale vraag: 'Ik ben toch ook van jou?' (Freud, 1979 [1909b], blz. 101). Zijn rol als vader wordt tijdens de gehele studie systematisch verzwegen. De duidelijkste (maar niet de enige) passage is die waarin het kind een halfslachtige voorlichting krijgt via de kip-en-ei-metafoor, zonder de haan welteverstaan, waarbij het blijktbaar – volgens de vader – Onze Lieve Heer is die beslist. Hans besluit vervolgens dat zowel de man als de vrouw eieren kan leggen, en dat hijzelf dus later ook kinderen zal kunnen krijgen, net zoals een vrouw (ibid., blz. 99-102). Zijn vader ontkent dit laatste en haalt andermaal Onze Lieve Heer erbij als degene die het zaakje geregeld heeft, zodat enkel vrouwen kinderen kunnen krijgen, blijktbaar zonder mannelijke tussenkomst '(...) Als Onze Lieve Heer het niet wil, groeit er in haar ook geen kindje' (ibid., blz. 105). Het summum wordt bereikt wanneer Hans ten einde raad zijn mama om uitleg vraagt. Van haar krijgt hij te horen dat, als mama geen kind wil, Onze Lieve Heer dat óók niet wil (ibid., blz. 106). Op deze manier moet haar zoontje zich wel compleet overgeleverd voelen aan het moederlijk verlangen waarvoor blijktbaar zelfs Onze Lieve Heer moet buigen.

Dit is de context waarbinnen Freuds eenmalige interventie orde op zaken komt stellen, zij het op een andere manier dan hijzelf dacht. 'Lang voordat hij [Hans] op de wereld was, had ik al geweten dat er een kleine Hans zou komen, die zoveel van zijn moeder zou houden, dat hij daarom wel bang voor zijn vader moest zijn, en dat had ik zijn vader ook verteld' (ibid., blz. 57). Met deze interpretatie denkt Freud het kind te bevrijden van zijn angst, door hem de juiste betekenis ervan mede te delen, verder dan de fobische bewerking. In mijn lezing doet Freud hier niets anders dan het *installeren* van de vader en diens verbod als wig tussen Hans en zijn eigen *jouissance*. Het mooie ervan is dat Freud dit niet alleen bij Hansje verduidelijkt, maar ook bij de vader ('En dat had ik zijn vader ook verteld.'). Wat, gezien de situatie, niet overbodig was.

De impact van deze interventie bij Hans blijkt uit de positie die hij nadien expliciet aan Freud en later aan de vader toeschrijft. 'Praat de professor soms met Onze Lieve Heer dat hij dat allemaal van tevoren kan weten?' (ibid., blz. 58). En als de vader – ten einde raad – hem vraagt waarvoor hij nu eigenlijk bang is, antwoordt de kleine zonder gêne dat hij het zelf ook niet weet, maar dat de professor het wél zal weten. Bovendien hoopt hij dat, als hij alles aan de professor schrijft, zijn 'onzin' (gezinsbenaming voor de fobie) wel heel gauw over zal zijn. Inderdaad neemt de 'genezing' van Hans een hoge vlucht na Freuds interventie. Op grond daarvan heeft ook de vader een bepaalde functie ingenomen, waardoor Hans zich veiliger voelt. Wat Freud op voorhand als een a-priorigegeven beschouwt – dat de oedipale, sterke vaderfiguur tussen moeder en kind komt te staan om het incestueuze verlangen van het kind te verbieden – ontbrak aanvankelijk bij de kleine Hans en wordt juist door Freuds interventie geïnstalleerd. Dit blijkt uit de manier waarop het jongetje nu zijn vader een nieuwe positie toeschrijft (ibid., blz. 104-105).

Zwakke vader, dominante moeder – niet direct het klassiek oedipale scenario. Nu zou het natuurlijk kunnen dat dit gezin een uitzondering vormt op een algemene regel, en dat Freud – gezien het feit dat hij de informatie slechts uit derde hand kreeg – zich hier vergist heeft en zijn verwachting voor werkelijkheid aannam. Wanneer we er evenwel zijn andere casestudies op naslaan, komen we tot een vreemde vaststelling. Vanaf de *Studies over hysterie* (Freud & Breuer, 1993 [1895d]) ontmoeten we alleen zwakke, zieke vaders die verzorging vragen, veelal van degene die later Freuds patiënte wordt. Lacan spreekt over ‘vaders-buiten-dienst’, en verwijst naar de functie van de geïdealiseerde vader (Lacan, 1991 [1969-70], blz. 108). In de ruimere casestudies wordt dit zo mogelijk nog duidelijker. We hebben te maken met een impotente vader die zijn dochter als ruil voorstelt aan de man van zijn minnares (Dora), met een vader-heel-erg-onderofficier die op het fortuin van zijn vrouw teert voor wie hij een armere geliefde heeft laten zitten (de Rattenman) en met een melancholische vader die van sanatorium naar sanatorium sukkelt (de Wolfenman). De vader van Hans is duidelijk geen uitzondering, integendeel. Freuds klinische praktijk toont ons derhalve voornamelijk zwakke vaders.

Bovendien is er nog een ander groot verschil. Volgens het boekje moeten de castratiedreigingen – voor zover die al uitgesproken worden – van de kant van de vader komen. In de praktijk, zo merkt Freud op, komen ze nagenoeg steeds van de moeder (Freud, 2000 [1924d], blz. 86). Naast deze dubbele kloof tussen de theorie en de praktijk is het bovendien zo dat Freuds aandacht vrij selectief is: hij concentreert zich quasi uitsluitend op de zoon en de vader, met de moeder in de rol van het betwiste object. Freud merkt dit zelf allemaal ook op, en bijgevolg verwachten we in het vervolg van zijn werk een aanpassing en een uitbreiding van zijn oedipale theorie aan wat de kliniek toont. Verrassend genoeg maakt hij precies de omgekeerde beweging; hij herschrijft zijn theorie op een dusdanige manier dat de afwijkende realiteit er toch een plaatsje in krijgt. Hij doet dit via een nieuw begrip, het oerfantasma, dat hij grondt via een zelf geconstrueerde mythe. Theorie en mythe lopen op die manier in elkaar over – de een grondt de ander, en omgekeerd – met als bedoeling de patiënten datgene te kunnen bieden wat hun ontbreekt door ze ervan te overtuigen dat ze het altijd al gehad hebben.

Deze omgekeerde beweging – de realiteit aanpassen aan de theorie – krijgt een uitwerking in de casestudie over de Wolfenman. Het familiale scenario is min of meer analoog aan dat van de kleine Hans. Ook hier is de vader zwak. Ook hier komen de castratiedreigingen van de moeder (Freud, 1981 [1918b], blz. 56). De kloof tussen theorie en kliniek is zo duidelijk dat Freud het nodig vindt er een antwoord op te geven. Dit antwoord is in menig opzicht verrassend. In die gevallen waar de dagelijkse realiteit afwijkt van het volgens de theorie verwachte scenario – in mijn lezing betreft dit nagenoeg alle gevallen van neurose – doet het kind volgens Freud beroep op een realiteit van een andere orde, die in schemavorm bewaard ligt in het collectief geheugen van de mensheid. Het oedipuscomplex zou het bekendste voorbeeld zijn van deze collectieve schema's, die blijkbaar gewicht genoeg hebben om de realiteit een andere betekenis toe te kennen. ‘Wanneer de ervaringen zich niet naar het erfelijke schema schikken, komt het tot een transformatie van deze ervaringen in de fantasie’ (Freud, 1981 [1918b], blz. 155). Een dergelijk schema zou teruggaan op een prehistorische realiteit waarin castratie ooit werkelijkheid was. De herinnering daaraan zou deel uitmaken van een fylogenetische erfenis die bij ieder mens-kind onbewust aanwezig is (ibid., blz. 156).

Een dergelijke hyperrealiteit – door Freud oerfantasma genoemd – wordt verondersteld het overwicht te nemen waar de echte realiteit tekortschiet en vanuit dit overwicht het psychisch functioneren te determineren (Freud, 1989 [1916-1917], blz. 430 e.v., 1981 [1918b], blz. 155). Voor

de duidelijkheid: zelfs als de echte vader zwak is, dan nog is het kind bang voor hem en zal het de castratiedreiging aan hem toeschrijven, ook al is het de moeder die deze uitspreekt (Freud, 1981 [1918b], blz. 118-119). De reconstructie van deze verondersteld historische werkelijkheid vinden we in Freuds bekendste antropologische studie, *Totem en taboe* (Freud, 1984 [1912-1913]). Ooit was er een oerhorde, geregeerd door een almachtige oervader die zijn volwassen zonen de toegang tot de wijfjes verbood. Op een dag doodden en verslonden de verenigde zonen hun oervader, met als doel toegang te krijgen tot de vrouwen. Na de moord krijgen ze last van wroeging en schuld, op grond waarvan twee fundamentele taboes ontstaan: het verbod om de vader te doden, in combinatie met het verbod om de moeder seksueel te bezitten (ibid., blz. 188-191). Sindsdien staan deze taboes samen met de angst voor de oervader onuitwisbaar gegrift in het collectief geheugen van de mensheid, als een fylogenetische erfenis die vervolgens de oedipale inhoud bij iedere latere homo sapiens zal determineren.

Freud is ervan overtuigd dat dit inderdaad een historische werkelijkheid is, die vermoedelijk 'tussen de twee ijstijden' heeft plaatsgegrepen (Freud, 1985 [1915]). Zelfs een doorgewinterde freudiaan heeft daar vandaag de dag zijn twijfels bij. Zo ontbreekt de idee 'moeder' volledig in het verhaal, waardoor de installatie van een incestverbod ten opzichte van een moederfiguur nogal verrassend wordt. Het plotselinge schuldgevoel ná de moord is op zijn minst verrassend, des te meer aangezien dit het eigenlijke doel – seks – onmogelijk maakt. Over castratie wordt in het verhaal al helemaal niet gesproken. De vraag hoe dit alles via een soort collectief onbewust geheugen bewaard is gebleven, blijft onbeantwoord. Wat daarentegen wél duidelijk wordt, is dat Freud op deze vreemde manier erin slaagt zijn theorie te redden, in weerwil van een afwijkende klinische realiteit. Correcter gesteld: precies omdat de realiteit zo vaak afwijkend is, moet de positie van de vader worden gewaarborgd. Wat Freud in zijn klinische praktijk verwoordt naar zijn patiënten toe via zijn interpretatie van hun symptomen – dat ze angst hebben voor een strenge vader die hun de toegang tot de moeder verbiedt – is géén blootlegging van wat er al was, maar de installatie van wat deze patiënten nodig hebben. Bovendien bevestigt hij deze typisch neurotische oplossing door haar vast te haken aan een veronderstelde historische werkelijkheid.

Aldus beschouwd, is de oerhordemythe niets anders dan Freuds versie van wat hijzelf als 'familieroman' benoemd heeft, met identiek dezelfde bedoeling: vooral de vaderfiguur meer autoriteit verlenen (Freud, 1985 [1909c]). Immers, het historisch gronden van de vaderlijke autoriteit heeft tot gevolg dat de *potestas patris familias* niet meer betwijfeld hoeft te worden. Met zijn zelf bedachte mythe voorziet hij zijn oedipale theorie van een fundament, analoog aan de manier waarop het neurotisch subject dit zélf doet met zijn familieroman. De autoritaire vader zoals door Freud gedefinieerd binnen het oedipuscomplex verschijnt hier niet zozeer als hét probleem binnen de neurose, verre van dat. Hij is veeleer de gedroomde oplossing. De daaruit voortvloeiende positieverdeling biedt blijkbaar beveiliging aan het neurotisch subject. Wanneer hij eenmaal is geïnstalleerd, bevindt het subject zich op veilig terrein en kan het een veel geruststellender gevecht beginnen: hetzij met een vader die nooit genoeg vader is, hetzij met een vader die te veel vader is.

3 Lacans moeder

De hamvraag naar aanleiding van wat hiervóór werd gesteld, luidt als volgt: waarom heeft het neurotisch subject zozeer een dergelijke almachtige vaderfiguur nodig dat hij bereid is zijn perceptie van de werkelijkheid te vervalsen, en elke hulp daarbij in dank aanvaardt? De vraag kan nog worden gespecificeerd: waarom heeft het subject een vaderlijk verbod nodig? Daarvoor dienen we ons te wenden naar de moeder, zij het dan weer de moederfiguur zoals gedacht binnen de neurotische logica. Blijkbaar wordt zij geassocieerd met een te beteugelen bedreiging, waarvoor de hulp van de vader nodig is. Voor Freud heeft dit te maken met de incestueuze verlangens bij het kind. Lacan daarentegen legt het accent op het verlangen van de moeder zelf en het gevaar dat daarvan uitgaat. Volgens Lacan is de vader nodig om het kind te 'bevrijden' van de moeder, meer bepaald van de bedreiging die verondersteld wordt uit te gaan van haar verlangen en genot.

Ondanks deze verschillende interpretatie boeken zij alle twee therapeutisch succes met hun accent op de vaderfiguur. Ze zien echter niet hoe hun benadrukking van de vader aansluit bij de neurotische oplossing voor een evenzeer neurotisch achterliggend probleem, dat geassocieerd wordt met het moederbeeld. Dit inzicht ontbreekt bij Freud. Lacan werkt dit pas in zijn laatste theorie uit, waarbij hij streng uit de hoek komt: het oedipuscomplex is Freuds droom, en de oedipale vaderpatriarch is een hysterische constructie (Lacan, 1991 [1969-70]). Dit neemt niet weg dat het gedurende een lange periode ook zijn eigen droom is geweest, waarbij de moeder figureerde als een reëel bedreigende figuur waartegen verdediging nodig was. Zijn beschrijvingen in dit verband laten weinig aan de verbeelding over. De moeder is fundamenteel onbevredigd (Lacan, 1994 [1956-57], blz. 202), loopt rond *quaerens quem devoret* (zoekende wie zij zal verslinden) (Lacan, 1994, achterflap) en wordt beschreven als een krokodil met opengesperde kaken waarin haar kinderen dreigen te verdwijnen (Lacan, 1991 [1969-70], blz. 129). En ook Lacan zal de eigen redenering mythische proporties meegeven. De moeder is het reële, de natuur, wat overstegen moet worden door het vaderlijke, de cultuur. Pas in zijn allerlaatste theorie neemt hij daarvan afstand (zie verderop). Vanaf dat ogenblik legt hij het accent op de verdediging tegen het reële van de *jouissance*, waarbij het castratieconcept ook een ander statuut krijgt.

Zijn eerste en nog steeds bekendste oedipale theorie leunt dicht aan tegen Freud. Met een formule brengt hij Freuds al te biologische interpretatie op een abstracter niveau: via de Naam-van-de-Vader wordt het kind losgemaakt van het Verlangen van de Moeder (Lacan, 1994 [1956-57], blz. 379; Lacan, 1966 [1999], blz. 557). De duidelijk religieuze connotaties, onderstreept door het gebruik van hoofdletters, zorgen voor de nodige reacties. Lacans antimaternale ontboezeringen in combinatie met een quasivergoddelijking van het patriarchale vertonen inderdaad heel veel analogie met de katholieke doctrine (Tort, 2000).

Het is interessant twee verschillen met Freud op te merken. Een eerste reeds vermeld verschil is dat het verbod uitgaande van de vader niet zozeer het kind treft, maar wel de moeder. Het is haar verlangen, eventueel zelfs haar genot, waarvan een bedreiging uitgaat. Vervolgens, wat de vader betreft, maakt Lacan een duidelijk onderscheid tussen figuur en functie. Als concrete figuur kan de vader die functie slechts op zich nemen omdat deze gegarandeerd wordt door de symbolische orde en de daarin besloten wet die de intermenselijke verhoudingen regelt (Lacan, 1966 [1999], blz. 278). In Lacans optiek is dit niets minder dan de overgang van natuur naar cultuur. Verwijzingen naar Lévi-Strauss (1949) zijn op dit ogenblik nooit ver weg.

De concrete invulling luidt dan als volgt: het voor de baby niet-voorspelbare komen en gaan van de moeder, dat wil zeggen haar niet-voorspelbaar en bijgevolg bedreigend verlangen, wordt ingevuld door de Naam-van-de-Vader. Daardoor wordt het moederlijk verlangen fallisch betekend en dus begrensd, omdat de Naam-van-de-Vader als betekenaar naar de Wet verwijst, met hoofdletter, die het verschil en de verhouding tussen de twee geslachten en tussen de generaties regelt (Lacan, 1966 [1999], blz. 557). In de evolutie van Lacans theorie zal dit onderscheid tussen de vader als figuur en de vader als functie behouden blijven, waarbij de figuur meer en meer aan belang inboet.

Deze twee verschilpunten met Freud zorgen al met al niet voor een fundamenteel verschillende theorie. Dat is wel het geval wanneer Lacan een nieuwe visie invoert (Lacan, 1991 [1969-70]) die zo radicaal anders is dat ze nog nauwelijks in freudiaanse termen kan worden uitgedrukt. Hét centrale begrip daarbinnen is dat van de *jouissance*, het genot, zij het ook met een nieuwe invulling. In zijn vorige theorievorming had genot alles te maken met het driftmatig-reële, gesitueerd in het vrouwelijk-moederlijke, andermaal met een duidelijk bedreigend karakter voor het subject. Nu wordt het een dubbelzinnige ervaring – lustvol en tegelijkertijd onlustvol – waar het subject mee geconfronteerd wordt vanuit het éígen organisme.

4 Jouissance bij het subject

Lacan werkt deze wijzigingen aan het eind van de jaren zestig uit, voornamelijk in *Le Séminaire, livre XVII* (Lacan, 1991 [1969-70]). Het ooit zo centrale oedipuscomplex wordt er gereduceerd tot een sociaal schimmenspel, waarbinnen zowel de moeder als de vader alleen maar pionnen zijn. Jouissance is voor élk organisme dodelijk bedreigend en dus ultiem onmogelijk. Het doel van het oedipale schimmenspel is het herbenoemen van een oorspronkelijke onmogelijkheid tot een verbod, met de daarbij behorende illusie dat de mens het zou kunnen overschrijden (ibid., blz. 85 en blz. 91). Voordat dit verder wordt uitgewerkt, wordt nu eerst ingegaan op de vraag wat de term 'jouissance' hier aanduidt.

Het genot is bij Lacan per definitie het niet-definieerbare, datgene wat bij uitstek aan de symbolisering ontsnapt (ibid., blz. 205). Het rijst op uit het lichaam, en dan voornamelijk op de plaatsen waar binnen en buiten elkaar ontmoeten. Bij Freud komt de term 'jouissance' niet voor, maar Lacan haalt wel de idee bij hem vandaan. Meer bepaald bij diens vaststelling dat er iets voorbij het fallisch lustprincipe ligt wat dit principe tegenwerkt en bovendien de oorzaak vormt van een vreemde herhaling. Vreemd omdat wat er herhaald wordt, niet direct lustvol te noemen valt. In die zin zorgt de vertaling van 'jouissance' door 'genot' steevast voor misverstanden. Voor het subject is jouissance evenzeer onlust, *déplaisir* (ibid., blz. 89). Dit leidt tot een onverwachte conclusie, zij het dan dat de psychopathologie van het alledaagse leven er voortdurend bevestigingen voor levert: de mens heeft een uiterst dubbelzinnige verhouding ten opzichte van genot. Enerzijds wordt de poging om het te herhalen quasi-automatisch geïnstalleerd. Anderzijds is er een instinctieve rem werkzaam in het proces om het genot te bereiken. Dit is overigens ook Freuds eerste ontdekking – en meteen het vertrekpunt van de psychoanalyse: vanuit een verdeeldheid bouwt de mens een afweer op tegen het eigen verlangen en tegen bevrediging. In zijn latere theorie begrijpt Freud de paradox door deze te koppelen aan de overkoepelende tegenstelling tussen Eros en Thanatos. Lacan herneemt dit: genot en dood liggen dicht bij elkaar, de weg naar het genot is de weg naar de dood, vandaar de dubbelzinnige

houding van de mens tegenover dit genot (ibid., blz. 17-18). Jouissance op zich is derhalve onmogelijk. Het enige wat kan, is het herhalen van de omweg naar het genot, waarbij het bereiken van het eindpunt zo lang mogelijk uitgesteld wordt.

Voor Lacan heeft dit alles te maken met fundamentele kenmerken van het levende op zich. In zijn redenering is de instinctieve rem op het genot al aanwezig vóóordat er sprake is van een verdeeld subject en een identiteit. Wanneer de eigenlijke menswording van start gaat – de mens als spreekwezen – moet die interne verdeeldheid vorm krijgen in wat het subject constitueert: de betekenaars, en dus de Ander. Dit vormt de basis voor een bepaalde rolverdeling, waarlangs de oorspronkelijke dubbelzinnigheid geïncarneerd wordt in concrete figuren. In Lacans optiek is deze vormgeving niets anders dan het oedipuscomplex. Daarbij komt de rolverdeling erop neer dat de moeder het gewicht van het genot toebedeeld krijgt, de vader het gewicht van de rem en de garantie voor deze rem. De prijs daarvoor is de castratie, die overigens niet alleen voor de moeder en het kind geldt, maar evenzeer voor de vader. Dat de vader, moeder en castratie hier andere invullingen krijgen in vergelijking met alle vorige theorieën, is een understatement.

De mogelijkheid tot en het verbod op genot worden zo in een en dezelfde figuur gesitueerd: de vrouw-moeder. De vertaling van de onmogelijkheid in termen van verbod wordt toegeschreven aan een andere figuur: de vader. Lacan noemt dit een 'raffinement' via het 'sociale apparaat', waardoor de voor het leven intrinsieke onmogelijkheid van het genot omzwachtelend vervangen wordt door het verbod. Hij spreekt eveneens over een *connivence sociale* (sociale verstandhouding) die voor een verschuiving zorgt waarlangs de mens zichzelf bedriegt. Immers, de herdefiniëring van de onmogelijkheid als verbod laat de mens de illusie dat het zou kunnen worden overschreden. Vandaar de vreemde koppeling tussen verlangen en wet: wat verboden wordt, krijgt onmiddellijk een surplus aan genot toegeschreven, en omgekeerd. De subtielste vormgeving daarvan had hij reeds in seminarie VII (Lacan, 1986 [1959-60]) besproken, namelijk de hoofse liefde. In deze verhoudingsmodaliteit wordt het liefdesobject niet alleen als verboden, maar zelfs als onbereikbaar gedefinieerd, door de liefhebbende zélf. Aldus kan een bepaalde schijn ('ik beslis') in stand worden gehouden, en hoeft men de intrinsieke onmogelijkheid niet te erkennen.

5 De symbolische castratie

Een vergelijking met Lacans vorige invulling van de vrouw-moeder toont voornamelijk verschillen. Voorheen was het steeds zo dat het verlangen c.q. het genot van de vrouw-moeder beschouwd werden als een nauwelijks uitspreekbare en daardoor nog meer beangstigende bedreiging. De termen 'vrouw', 'reële', 'drift' en 'genot' kregen daarbij een min of meer gemeenschappelijke betekenis. De verdediging tegen deze bedreiging werd op de een of andere manier verwacht van de Naam-van-de-Vader, de symbolische orde, de fallische betekenaar, termen die op hun beurt ook een min of meer gemeenschappelijke betekenis kregen.

In Lacans laatste theorie daarentegen wordt de moeder gereduceerd tot iemand die ongewild en ongevraagd een rol opgedrongen wordt, en daarvoor op de koop toe een prijs moet betalen. Ze mag dan wel een verlangd goed worden, ze wordt bovenal een verboden goed dat voorbij het verbod alleen maar gevaarlijk is. 'La femme fatale' als product van de oedipale rolverdeling. Ook de vader en diens functie krijgen een heel andere invulling. De idee van een almachtige

vader, genietend van alle vrouwen, is een illusie. Iedere vader mag al heel tevreden zijn als hij in staat is één vrouw te bevredigen (Lacan, 1991 [1969-70], blz. 114 en blz. 144). Net als de moeder krijgt hij een bepaalde positie toegewezen vanuit een vooraf bestaand gegeven: de onmogelijkheid van het genot. De rol die hem toegeschreven wordt in en door het sociale spel is inderdaad die van het verbod. Voorbij deze roltoeschrijving zal Lacan de functie van de vader herdenken, samen met de betekenis van de castratie. Tegenover Freuds oervader-castrator zal hij de zelf ook 'gecastreerde' en vernederde vader plaatsen.

Bij Lacan gaat het over wat hij de *symbolische* castratie noemt. Freud begrijpt castratie vrij letterlijk en legt daarbij het accent op het negatieve: de castratieangst bij de jongen en de penisnijd bij het meisje. Op grond daarvan kan het neurotisch subject volgens hem nooit tot een volledige bevrediging komen, terwijl die bij wijze van spreken om de hoek ligt te wachten. Dit laatste is de illusie die onze post-mei-1968-maatschappij nog altijd in grote mate koestert en ironisch genoeg zal Lacan haar precies in die periode doorprikken. In tegenstelling tot Freud herdefinieert hij de castratie in zeer abstracte termen, als een structureel gevolg van de menswording. Vanaf het ogenblik dat we spreken, verliezen we – precies omdat we spreken – een directe toegang tot het reële, met inbegrip van het reële van ons eigen lichaam en het bijbehorende genot. De symbolische castratie bevestigt de oorspronkelijke onmogelijkheid van het genot, omdat de mens als spreekwezen via de betekenaar moet passeren om dit genot te bereiken. Deze betekenaars worden aangereikt door de moeder tijdens de verzorgingssituaties met haar baby, waarvan het steeds idiosyncratische karakter meteen ook het specifieke genot markeert van die bepaalde baby. De oorspronkelijke onmogelijkheid van het genot krijgt daardoor een nieuwe vorm: de betekenaar mag dan wel de weg daarnaartoe zijn, tegelijkertijd heeft het gebruik van de (symbolische) betekenaar tot gevolg dat het (reële) genot nooit volledig kan worden bereikt.

Wat het sociale apparaat daarvan maakt, is een koppeling tussen vrouw en genot met daarbovenop een koppeling tussen vader en verbod, in combinatie met het fantasme over de imaginaire vader-castrator. Deze *imaginaire* castratie overdekt en verbergt een fundamentele waarheid, meer bepaald dat het genot onmogelijk is vanaf het ogenblik dat men spreekt. Dit is de *symbolische* castratie, als structureel gegeven. Met deze theorie neemt Lacan afscheid van zowel Freuds oedipuscomplex als van zijn eigen vorige invullingen. De autoritaire vader die het genot verbiedt, al dan niet dreigend met castratie, is niets anders dan een sociaal-neurotische constructie boven op een a-priorigegeven: de onmogelijkheid van het genot. Als constructie is dit van de orde van het imaginaire, met daarbij inbegrepen een verondersteld mogelijke totaliteit. Daartegenover stelt Lacan het symbolische als structureel onvolledig, waarbij de onvolledigheid noodzakelijk is opdat het als systeem zou kunnen functioneren. Dat hij dit tekort als symbolische castratie gaat betitelen, maakt het begrijpen van deze theorie er niet gemakkelijker op.

6 Oedipus vandaag

Het is opvallend hoe de verbodsdimensie in het postmoderne denken nog nauwelijks aan bod komt, aangezien dankzij de vigerende politieke correctheid elke vorm van macht binnen een relatie verdacht is. Als we Lacans laatste redenering volgen, heeft het progressief verdwijnen van het verbod een paradoxaal gevolg. Het genot zal daardoor niet beter bereikbaar worden

– de jouissance is onmogelijk. Integendeel: de angst zal toenemen, angst om overspoeld te worden omdat de beveiliging ontbreekt. Het is dan ook niet alleen voorspelbaar, maar intussen zelfs waarneembaar dat er een maatschappelijke tegenbeweging op gang komt die een onge-nuanceerde vorm van verbod zal prediken. Gebaseerd op Freud is het eveneens voorspelbaar dat die angst en de bijbehorende agressie zich zullen richten op de ander. En afgaande op Lacan is het voorspelbaar dat die Ander vooral de vrouw zal zijn. De hedendaagse terugkeer naar een rechts conservatisme is volop bezig.

In die zin kan de recente geschiedenis gelezen worden als een collectieve opvoering van *Totem en taboe*: in de jaren zeventig werd de vader afgevoerd en verdween het verbod, met als resultaat het steeds meer opduiken van de jouissance en de angst. Vandaag de dag wordt die vader weer in het leven geroepen, zij het dan in de versie van een almachtige, verbiedende vader. Het onderscheid tussen brute macht en een symbolisch bepaalde autoriteit wordt daarbij volledig uit het oog verloren. Bedenk dat een autoriteit slechts dragend is wanneer deze het eigen tekort onderkent.

Bijlage 6.1

Klein en het oedipuscomplex

Rudi Vermote

Als aanvulling op de freudiaanse-lacaniaanse invulling van het oedipuscomplex lijkt het zinnig ook iets over de freudiaanse-kleiniaanse benadering van dit universele fantasme te zeggen. Het verschil met de vorige benadering is vooral dat de focus op de innerlijke fantasiewereld komt te liggen en minder op de externe vader-moeder-kindrelatie, en in deze innerlijke wereld vooral op de preoedipale voorbereiding van het klassiek freudiaanse oedipuscomplex. In de kleiniaanse benadering staat de moeder centraal en is er veel minder sprake van de vader dan in de freudiaanse-lacaniaanse benadering. Het resultaat van de twee benaderingen is echter vrij gelijkaardig: het aanvaarden van het tekort. Bij de kleinianen wordt dit gekoppeld aan het ontstaan van de depressieve positie. De kleiniaanse benadering kan als aanvullend op de freudiaanse-lacaniaanse worden gezien omdat ze een licht werpt op de preoedipale fantasieën en hoe deze in elke analyse een rol spelen.

Klein vocht het freudiaanse concept van het universele oedipuscomplex niet aan. Haar benadering was echter verschillend: terwijl Freud deducties maakte uit de verhalen van volwassenen, luisterde Klein naar de verhalen van kinderen zelf en probeerde ze de inhoud van hun spel en de angsten die erin weerspiegeld werden, psychoanalytisch te begrijpen. Ze zag dat fantasieën over betrekkingen tussen de ouders al vroeg aanwezig zijn. Ze verwijst hiermee naar de *primal scene*, de oerscène van Freud (Hinshelwood, 1989). Gezien de vroege leeftijd waarop deze fantasieën voorkomen, gekenmerkt door splitsing en orale agressie, zijn de beelden van *combined parents* dan ook meestal die van een koppel dat gevangen zit in een agressieve versmelting. Klein stelt ook vast dat er al tijdens het eerste levensjaar materiaal voorhanden is dat superego-eigenschappen heeft. Dit is tegengesteld aan inzichten van Freud, die het superego als de erfgenaam of neerslag van het oedipuscomplex zag en daardoor het ontstaan van het superego in het derde of vierde levensjaar plaatste. Vanuit haar observaties veronderstelde Klein dat er precursors van het oedipuscomplex moeten zijn, die reeds vanaf de zesde maand optreden. Deze precursors worden dan gekenmerkt door de dan heersende paranoïde positie. Het vroege, archaische superego is bijgevolg wreed en maternaal. Het oedipuscomplex bestaat op dit moment immers meer uit interne deelobjecten: andere baby's of de penis van de vader in de moeder, die de baby door afgunst wil vernietigen. Een agressie die geprojecteerd wordt en dan ook weer van buiten als een wreed object terugkomt voor het kleine kind. Het is volgens Klein pas met de depressieve positie dat er een integratie van de deelobjecten kan optreden tot gehele objecten. In deze positie worden de paranoïde angsten vervangen door depressieve gevoelens van schuld om wat de objecten werd aangedaan. Het kunnen optreden van het klassiek freudiaanse oedipuscomplex met gehele innerlijke objecten hangt volgens Klein dan ook af van het bereiken van de depressieve positie. Dit gebeurt bijvoorbeeld niet in de psychose waar er wrede primitieve superego interne objecten blijven bestaan. Het bereiken van de depressieve positie hangt voor Klein ook samen met de mogelijkheid tot symbolisatie en taalverwerving. Klein maakte het oedipuscomplex dus meer los van de reële ouder-kindrelaties en bracht het

meer naar de intrapsychische, onbewuste fantasiewereld. Dit losmaken van het oedipuscomplex van de reële vader-moeder-kinddriehoek heeft tot gevolg gehad dat de kleinianen het universele oedipuscomplex ruim zijn gaan opvatten. Het manifesteert zich volgens hen dan ook in het algemeen tegenover alles wat in de analytische situatie door koppeling tot bevruchting leidt. De gedachten die ontstaan in de analyticus bijvoorbeeld, kunnen als fantasmatische baby's beleefd worden en aanleiding geven tot afgunst van de analysant. Meer algemeen gaat het oedipuscomplex in een kleiniaanse visie ook om het kunnen toelaten van een derde in plaats van een twee-eenheid. Dit wordt de 'third position' genoemd en maakt een psychische ruimte en denken mogelijk (Britton, 1991).

Ook bij Bion (1963) stellen we vast dat het oedipuscomplex en de oedipusmythe als een universeel patroon worden gezien, als een in de loop van duizenden jaren gevormd preconcept dat gereedstaat de verhouding tussen innerlijke objecten vorm te geven. Het is een psychische vorm om de derde in relaties te kunnen denken. Afgunst kan deze realisatie, dit denken van een derde, aanvallen en daardoor de psychische groei aanvallen die eruit voortkomt. Bion legt er ook de nadruk op dat in het gebruik van de oedipusmythe als patroon om in het psychisch materiaal verbanden te kunnen zien, ook met de andere elementen uit de mythe rekening kan worden gehouden. Op die manier kunnen meer complexe verbanden worden gezien. Zo kan de sfinx iets uitdrukken van de houding tegenover kennis.

Steiner (1985) legde eveneens op deze facetten van het oedipusverhaal de nadruk – Oedipus die eigenlijk wist waar hij van afstamde maar dat ontkent (het *turning a blind eye* in de titel van zijn artikel). Een dergelijke ontkenning van oedipale dynamiek leidt dan volgens Steiner klinisch tot het creëren van *psychic retreats*, zones in de psyche waar men zich in een soort veiligheid terugtrekt maar die tot een impasse leiden.

Het oedipuscomplex kan vanuit verschillende benaderingen als een universeel patroon worden gezien – een patroon dat helpt om de dynamiek van relaties in de externe en interne wereld te begrijpen. Gemeenschappelijk bij deze benaderingen is het kunnen omgaan met en het aanvaarden van het tekort en het ontstaan van een psychische ruimte en talig denken. De benaderingen verschillen echter wat betreft de plaats die de vader en de moeder in het verhaal krijgen en ook wat betreft de focus, die meer intern of meer extern kan zijn.

Het oedipuscomplex geeft vorm aan de dynamiek die noodzakelijk is om een psychische structuur te laten ontstaan, een patroon dat toelaat om met emotionele ervaringen en relaties op een symboliserende manier om te gaan.